

T A R İ X

İSA ARSLAN

Bakı Dövlət Universiteti, tarix fakültəsinin Türk ölkələri tarixi kafedrasının müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIMLAR VƏ OSMANLI DÖVLƏTİNİN YARDIMLARI (1917-1918-ci İLLƏR)

Son iki yüz ildə Azərbaycan türkləri ermənilər tərəfindən dəfələrlə kütləvi qırğın və soyqırımına məruz qalmışdır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq kütləvi və məqsədli şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilər havadarlarının köməyi ilə soydaşlarımızın yaşadıkları minlərlə yaşayış məntəqəsini viran etmiş, bir milyondan artıq soydaşımızı soyqırıma məruz qoymuşlar (9, s.3).

XX əsrin əvvəllərində türklərin qatı düşməni olan ermənilər Qərb dövlətlərinin (Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ) və Rusiyanın siyasi, iqtisadi və hərbi köməyindən istifadə edərək, türklərin və azərbaycanlıların əzəli yaşadığı torpaqlarda silah gücünə dövlət yaratmaq fikrinə düşmüşdülər (12, s. 78).

Ermənilərin bu planı Türkiyə, Şimali və Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. O zaman Qafqazın ümumi valisi olan və ermənipərəstliyi ilə tanınan Vorontsov-Daşkovun Rusiya imperatoruna göndərdiyi məruzədə də ermənilərin bu işğalçı siyasəti etiraf edilirdi. Məruzənin 12 və 13-cü səhifələrində yazılmışdı: “Daşnaksutyun firqəsinin bu hərəkəti sırf ermənilərlə məskun bir erməni ərazisi vücuda gətirmək qayəsini güdür. Bununla gələcək Ermənistanın muxtariyyəti üçün əlverişli bir zəmin hazırlamaq istəyir” (2, s.4).

Bu dövrdə rusalardan hər cür siyasi və hərbi dəstək alan ermənilər özlərinin xəyalı “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq üçün bütün vasitələrə əl atırdılar (13, 337).

1918-ci ildə rus ordusunun Cənubi Azərbaycanı işğal etməsindən istifadə edən ermənilər erməni-aysor silahlı dəstələri təşkil edib, Maku, Xoy, Səlməs, Urmiya və başqa yaşayış məskənlərində əhalini kütləvi surətdə qırmışdılar.

Erməni terroru Cənubi Azərbaycanda da qanlı izlər buraxdı. Erməni terroruna hədəf olan şəhərlərdən biri də Urmiya oldu. Bu şəhər 1918-ci ilin fevral və mart aylarında, yəni iki dəfə erməni terroruna məruz qalıb. Fevralın 17-də ermənilər küçələrdə və bazarda Azərbaycan türklərinin yolunu kəsir, soyğunçuluqla pullarını ələ keçirirdilər. Bir neçə gün sonra Urmiyanın şəhərdən kənar məntəqələrində yüzə yaxın soydaşımızı ermənilər qətlə yetirdi. Bu ağır günlərdə Urmiya sakinlərinə Tehrandan yardım gəlmədi. Təbriz əhalisi isə bu faciənin xəbərini çox gec eşitdi (3, s. 11).

Həmin il ermənilər tərəfindən törədilən qanlı hadisələrlə bağlı Şeyx Məhəmməd Xiyaninin təsis etdiyi “Təcəddüd” qəzetində silsilə yazılar dərc olundu. Qəzetin 17 fevral – 2 mart 1918-ci il tarixli nömrələrində yazılırdı: “Oxucularımıza söz vermişdik ki, Urmiyadakı qanlı faciələr barədə tədqiqat aparıb ictimaiyyətə çatdıraq. Böyük təəssüflə bildirməliyik ki, əldə etdiyimiz məlumatlara görə, Urmiya və ətrafındakı kənd və qəsəbələrdə çox böyük və acınacaqlı faciələr baş vermişdir... Xəbərlərə görə, silahlı ermənilər müxtəlif bəhanələrlə Urmiya bazarında dinc vətəndaşların üzərinə atəş açıb, qarşıdurmalara səbəb olmuşdur. Polis məmurları qarşıdurmaya son qoymaq istəsələr də, ermənilər silahdan atəş açaraq, iki mülki vətəndaşı öldürüblər. Ermənilər daha sonra əhalinin yaşadığı evləri, habelə karvansarayları hədəf alaraq atəşə tutublar. Nəticədə bir çox günahsız dinc vətəndaş həlak olmuşdur... Urmiyadan gələn bir müsafir deyir ki, o, yolda 300-dən artıq Azərbaycan türkünün cəsədini öz gözü ilə görüb...” (10, s. 6).

Həmin faciəvi günlərin şahidi olmuş urmiyalı soydaşımız Rəhmətulla Tofiq yazır: “1918-ci ilin son çərşənbə axşamı 12 min azğınlaşmış erməni silahlısı Azərbaycan məhəllələrinə üz tutdular. Minlərlə tüfəngin birdən-birə açdığı dəhşətli atəşin səmindən şəhər silkələnib lərzəyə gəlirdi. Ermənilər qapıları daş və balta ilə sındıraraq evlərə girir, hər tərəfə atəş açır, damlara sığınan qadınları və uşaqları yerindəcə öldürürdülər. İnsanların qorxudan qopardığı şivən və nalə səsləri açılan tüfənglərin səsinə qarışırdı. Analar öz övladlarını quyularda və daş sobaların içində gizlədirdilər. Ermənilər qarşılıqları çıxan Azərbaycan türklərini atəşə tutub, var-yoxunu talayıb özləri ilə aparırdılar. Azərbaycan türklərinin yaşadığı məhəllələr sanki qəbiristanlığa çevrilmişdi. Evlərdə və küçələrdə çox dəhşətli mənzərələr gözə çarpırdı. Bütün evlər qarət edilmiş, yerlər cəsədlərlə dolu idi” (3, s. 11).

1918-ci ildə ermənilər Urmiya şəhərinin mədəniyyət abidələrini rus əsgərləri ilə birlikdə yandıraraq külə döndərmişdilər. Bir gün ərzində Urmiyada öldürülənlərin sayı 10 min nəfərə çatmışdır. Bu ağır və çətin günlərdə Urmiya əhalisinə nə Tehrandan bir kömək gəldi, nə də Təbrizdə oturan Azərbaycan hakimi və vəliəhd Məhəmməd həsən Mirzədən (2, s. 4).

Urmiya qırğınlarından sonra ermənilərin növbəti hədəfi Salmas oldu. Cənubi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırımınla bağlı geniş tədqiqat aparan görkəmli tarixçi alim Səməd Sərdariniyanın araşdırmalarına əsasən Salmasa silahlı basqın edən dəstələrə ermənilərlə yanaşı, assurilər də qoşulmuşdur. Həmin erməni-assurilərdən ibarət xristian ordusuna Petros adlı bir quldur başçılıq edirdi. Təcavüzkar quldur dəstələrinin ilk basqınları yerli əhali tərəfindən ciddi müqavimətlə qarşılandı. Salmas sakinləri müdafiə məqsədilə silahlara sarılaraq təcavüzkarlara qarşı döyüşür, var gücləri ilə hücumları dəf etməyə çalışırdılar. Lakin bir müddət sonra qonşu şəhərlərdən yardım ala bilməyən əhəlinin müdafiə gücü zəifləməyə başladı. Nəticədə qarşı tərəfdən ciddi müqavimət görməyən ermənilər 1918-ci il aprelin 13-də Salmasa daxil ola bildilər. Şəhərə soxulan ermənilər Urmiyada olduğu kimi, bura-

da da yerli əhəlinin var-dövlətini soyub talamağa başladılar. Onlar dinc sakinlərə hədə-qorxu gələrək, qiymətli zinət əşyalarını, hətta əyidlərindəki paltarları belə qəsb edirdilər (4, s. 7).

Farsəsilli tarixçi alim və tədqiqatçı Əhməd Kəsrəvi bu barədə yazır: “Şəhər ermənilərin əlinə keçdikdən sonra əhali birinci günü evlərə qapandı. Lakin məişətlə bağlı zəruri tələbatı təmin etmək üçün ikinci gündən evdən bayıra çıxmaq məcburiyyətində qaldılar. Ermənilər küçəyə çıxan hər kəsin qabağını kəsir, pulunu, saatını və digər dəyərli əşyalarını əllərindən alırdılar. Soyğunçuluqla üzleşən dinc əhali, həm də ağır təhqirlərə məruz qalırdılar. Hətta yaranmış dözülməz vəziyyətdən xilas olmaq üçün bəzi sakinlər şəhərdən baş götürüb qaçmağa çalışırdı. Salması tərək etməyə məcbur qalanların bir çoxu ailəli idi. Bu səbəbdən də bir az yol qət etdikdən sonra qadın və uşaqlar taqətdən düşür və yeriməyə gücləri qalmırdı. Nəticədə qaçqınlar qar içində hərəkətsiz qalaraq şaxtadan qırılırdı. Sağ olanları isə çarəsiz qalaraq yenidən şəhərə qayıdır, bir qismi isə hər cür təhlükə və əziyyəti göz önünə alıb, Xoya üz tuturdular. Xoy əhalisi qaçqınları mehribanlıqla qarşılayıb, onları şəhərdə yerləşdirir, paltar və çörəklə təmin edirdilər. “Səməd Sərdariniya “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımını” kitabında yazır ki, həmin dövrdə Güney Azərbaycan şəhərlərinin çoxunda, o cümlədən Salmasda da aclıq hökm sürürdü: “Belə bir acınacaqlı vəziyyətdə bir tərəfdən də xəstəlik geniş yayılaraq, Təbriz, Urmiya və Salmas şəhərlərində çox sayda insanın ölümünə səbəb olurdu. Erməni təcavüzü, aclıq və xəstəlik ümumi əzginliyə və əhəlinin ruh düşkünlüyünə səbəb olurdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, azadlıq uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan türkləri ümidlərini itirməyərək fəaliyyətə başladılar. Salmasda erməni təcavüzünə son qoymaq üçün digər şəhərlərdə yaşayan soydaşlarımız hərəkətə keçdilər. Həriri, Növbəri və Sərtibzadə özləri döyüş meydanına getdilər. Əmir Ərşəd (Samxan) adlı igid 400 Qaradağ atlısı ilə Almasaraya gəlib, buranı özlərinə səngər etdilər. Bu ərafədə Xoy ordusundakı döyüşçülərin də sayı artmışdı. Salmasın

ələ keçirilməsindən sonra Osmanlı qüvvələrinin bu bölgədə yerbəyer olması xəbərləri dolayıdır. Bu səbəbdən də Petros silahlı dəstələrin bir hissəsini Salmasda qoyub, qalan hissəsini isə özü ilə şəhərin ətraf kəndlərindən olan Peqaçik və Qalasərə apararaq sonrakı müharibələr üçün hazır vəziyyətdə saxladı. Salmasın ermənilərdən azad edilməsi üçün fürsət yaranmışdı. Buna görə də Azərbaycan türklərindən ibarət dəstələr (Salması “Petros” ordusundan azad etmək üçün digər şəhərlərdə yaşayan Azərbaycan türkləri bir araya gələrək dəstələr yaratmışdılar) bu imkandan yararlanaraq, 1918-ci il aprelin 19-da gecə hücumu keçib, heç bir ciddi müqavimət olmadan Salmasa daxil ola bildilər. Beləliklə, şəhər yenidən öz tarixi sakinlərinin əlinə keçdi. Güneyli tarixçi Tohid Məlikzadə Dilməqani “Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsində” adlı kitabında yazır: “Salmasın ələ keçirilməsi üçün əvvəl 500 atlı və piyadadan ibarət bir qüvvə gecə vaxtı qəflətən şəhərə girib, erməni və assurlərlə vuruşaraq şəhəri onlardan təmizlədi. Sonra da yerli əhali ilə birləşib şəhər bürclərində təhlükəsizliyi qorumaq üçün keşik çəkməyə başladılar” (5, 5).

On gün ərzində Xoy və Təbrizdən də iki minə yaxın döyüşçü kömək məqsədilə Salmas sakinlərinin dadına yetişdi. Ermənilərin fasiləsiz hücumlarını dəf etmək üçün soydaşlarımız dəstələrini şəhərin müxtəlif ərazilərində yerləşdirirdilər. Əsəd Hümeyun adlı igid öz silahlı dəstələri ilə Ləkistanda, Salar Hümeyun ilə Hacı Musaxan isə şəhərdə, Xoy qoşunu isə Muğancıqda idi. Erməni-assur yaraqlıları öz qüvvələrini toplayıb hər gün şəhərə hücum çəkirdilər. Şəhərdə top və tüfəng səmindən qulaq batırdı. Tərəflər arasında baş vermiş qanlı toqquşmalar iki gün davam etdi. Nəhayət, Əsəd Hümeyunun ordusu məğlub oldu və böyük toplarından biri düşmənin əlinə keçdi. Quldurlar qənimət kimi əldə etdikləri böyük topla şəhərə atəş açır, binaları yıxırdılar. Salmasın Sədiyyə mədrəsəsi də həmin hücumlar nəticəsində dağıdıldı. Bununla belə, şəhər əhalisi basqınçılara qarşı döyüşür, Salması var gücləri ilə müdafiə edirdilər. Axşama doğru qarşıdurmalar daha da kəskinləşirdi. Şəhərə

bir-birinin ardınca top mərmiləri yağdırılırdı. Minlərlə günahsız qadın və uşaq ağlar halda münaqişənin bitməsini gözləyirdi. Hər tərəfə hakim olan qeyri-adi qorxu və həyəcan içində hər kəs qaçıb öz canını qurtarmaq üçün yol axtarırdı. Ermənilər hücumlarının birində yerli müdafiəni qıraraq Əhrəncan darvazasından şəhərə daxil ola bildilər. Azğınlaşmış ermənilər evləri yandırır və heç kimə rəhm etmədən əhalini kütləvi şəkildə qırırdılar. Beləliklə, Azərbaycan türklərinin soyqırımını təkrarlınırdı. Şəhərin dörd bir tərəfi cəsədlərlə dolmuşdu. Xəndəklərdə də saysız-hesabsız meyitlər düşüb qalmışdı. Soyqırımın üçüncü günündə, yəni 1918-ci il aprelin 25-də erməni-assuri quldur dəstələri 40 min müsəlman əsiri bir yerə toplayaraq, Həftvan və Qalasər kəndlərinə apardılar. Onlar həmin əsirləri lüt-üryan saxlayaraq ağır şəkildə təhqir edirdilər. Əsirlərin əksəriyyəti yollarda aclıqdan qırılırdı. Təbriz və Xoydan Salmasa gedən yollarda hər addımbaş ermənilərin kütləvi şəkildə öldürdüyü Salmas sakinlərinin cəsədləri səpələnmişdi. Bütün bunlarla yanaşı, quldurlar Xoya gedən yolda pusqu quraraq, yoldan keçən Azərbaycan türklərini tutub qarət edir və öldürürdülər (4, 6).

XX əsrin əvvəlində ermənilərin planlı şəkildə hədəfə aldığı Güney Azərbaycan şəhərlərindən biri də Xoy oldu. Təpədən dırnağa qədər yaraqlı olan ermənilərə Andronik başçılıq edirdi. Əvvəlcədən hazırladıqları plana əsasən onlar Xoya hücum çəkib şəhəri ələ keçirməli idilər. Xoya hücum çəkən Andronik qüvvələrinin sayı ədəbiyyatlarda fərqli rəqəmlərlə göstərilib. Bəzi mənbələrə görə, silahlı erməni əsgərlərinin sayı 12000, digər ədəbiyyatda isə 3000 olduğu qeyd olunub. Andronikin Xoya hücum edəcəyinə şəhər əhalisi əvvəl inanmadı. Amma erməni dəstələrinin şəhərə yaxınlaşmasından sonra ölüm vahiməsi hər tərəfi bürüdü. Ətraf kəndlərin sakinləri qorxudan şəhərə pənah gətirirdilər. Evlər, məscidlər, bütün küçələr qaçqınlarla dolmuşdu. 1918-ci il iyunun son günlərinin birində şəhər tezdən erməni yaraqlı dəstələri şəhər həndəvərində görünməyə başladı. Günortaya qədər ermənilər şəhərin yarısını mühasirəyə aldılar. Xoyu

ermənilərdən müdafiə etməkdən ötrü yerli əhali hazırlıq görməyə başladı. Varlı-kasıb fərqi olmadan əli silah tutmağı bacaran bütün kişilər bürclərdə və səngərlərdə qarovul çəkməyə başladılar. Bütün təbəqələrdən olan əhali – mülkədarından tutmuş əkinçisinə qədər, habelə digər peşə sahibləri – tacirlər, ruhanilər və s. çiyin-çiyinə müharibə etmək üçün hazırlanmışdılar. Təpədən dırnağa qədər silahlanmış erməni dəstələri Xoya hücum çəktilər. Düşmənin açdığı ilk güllələr bir neçə nəfər soydaşımızın həyatına son qoydu. Erməni hücumlarına sinə gərən şəhər əhalisi mərdliklə vuruşurdu. Düşmənlə mübarizədə qadınlar və uşaqlar da iştirak edirdi. Onlar bürç və səngərlərdə şəhəri düşməndən müdafiə edən döyüşçülərə su və şərbət daşıyırdılar (4, 6).

Fars tarixçisi Əhməd Kəsrəvi bu haqda belə yazır: “Şəhərin dan yeri qızaran vaxtı birdən-birə erməni dəstələri peyda oldular. Onlar şəhərin 300 metrliyinə qədər gəlib, top və hərbi avadanlıqlarını işə salaraq, atəş açmağa başladılar. Ermənilər hər tərəfdən şəhəri mühasirəyə almağa çalışırdılar. Elə buna görə də durmadan öz qüvvələrinin sayını artırırdılar. Nəticədə günortaya qədər şəhərin yarısını ələ keçirdilər. Xoylular isə topdan məhrum ola-ola, həm də köhnə silahlarla vuruşurdular. Bu arada qadınlar da kişilərlə çiyin-çiyinə düşməninə qarşı vuruşur, həm də onlara su, şərbət və yemək aparırdılar. Bu isə kişilərdə əlavə ruh yüksəkliyi yaradırdı”. Xoylu qadınların bir qismi arxa cəbhədə şəhər müdafiəçilərini himayə edərək, öz qəhrəmanlıqları və fədakarlıqlarıyla onların əhval-ruhiyyəsini gücləndirirdilər.

Bu cür şir ürəkli qadınlardan biri də Zəri xanım idi. Güneyli tarixçi Mehdi Ağası “Xoy tarixi” adlı əsərində bu haqda bildirir: “Ermənilər Xoyun şərq hissəsində əhalinin güclü müqavimətini gördükdən sonra şəhərə bu istiqamətdən soxulmağın qeyri-mümkün olduğunu anladılar. Elə buna görə də mühasirə halqasını daha da daraldaraq günortaya yaxın şəhərin cənub hissəsindən hücumla keçdilər. Nəticədə bürclərdəki müdafiəçilər geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Məhz həmin anda bürclərə azuqə və sursat daşıyan Zəri xa-

mm (Zəri xanım əslən Urmiyadan idi) geri çəkilməkdə olan döyüşçülərin qabağını kəsərək, başındakı yaylığı açıb onların başına atır (bir qadının belə hərəkəti hər hansı bir kişinin qorxaqlığına etiraz etmək deməkdir). Sonra isə özünün fəryad və həyəcan dolu səsi ilə kişiləri mübarizəyə çağıraraq, onlara ermənilərin Urmiya və Salmasda törətdiyi cinayətləri xatırladır, döyüşçüləri öz mövqelərində dayanıb müqavimət göstərməyə təşviq edirdi. Qadının bu hərəkətindən sonra müdafiəçilər yenidən bürclərə və səngərlərə qayıtdılar. Ermənilərin bürclərə dırmanmalarına baxmayaraq, şəhər müdafiəçiləri bu dəfə ildırım kimi ermənilərin üstünə hücumla keçdilər. Nəticədə düşmən tərəfin bir qismini yerindəcə öldürərək, qalanlarını isə geri çəkməyə məcbur etdilər” (4, 6).

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda azərbaycan türklərinə qarşı erməni vəhşiliklərinin qarşısının alınmasında osmanlıların böyük rolu olmuşdur. Osmanlı ordusunun hərbi yardımından sonra kütləvi qırğınların qarşısı alınmışdır.

Həmin vaxt Osmanlı ordusunun VI ordu komandanı Xəlil paşanın 26 mart 1918-ci il tarixində III ordu komandanlığına göndərilən bir teleqramı da diqqəti cəlb edir. Teleqramdan bəlli olur ki, Osmanlı dövləti, Urmiya gölü ətrafında ermənilərin fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün Cənubi Azərbaycandakı müsəlman əhalidən toplanacaq qüvvələrlə VI və III orduların birlikdə həyata keçirəcəkləri Qars-İrəvan istiqamətində yürüş başlamağı planlaşdırmışdır. Həmçinin İran vəliəhdinin başçılığı ilə Təbrizdən hərəkət edən hərbi hissə ilə ermənilər arasında Xoyda baş verən vuruşmada ermənilər məğlub olaraq qaçmışdılar. Bu, bir daha yerli əhalinin erməni cəlladlarına qarşı mübarizə aparmasını sübut edir (8).

Xəlil paşanın 1918-ci il 13 aprel tarixində III ordu və bu orduya bağlı IV nizami ordu komandanlığına göndərdiyi teleqramda Urmiyadakı ingilis və fransız zabitləri komandanlığı altında 4 top, xeyli odlu silaha malik olan 3-4 min erməninin olduğu, Urmiyanın 20-30 km güneyində yerləşən Rəşaxan, Xəzmlər, Maşan, Salvatıda da ermənilərin xüsusi partizan dəstələrinin yerləşdiyi haqqında məlumat verilir.

Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşa VI ordu komandanlığına 1918-ci il 15 may tarixli teleqramda ermənilərin Mosul bölgəsinə hücum edəcəkləri barədə alınan kəşfiyyat məlumatına əsaslanaraq IV nizami ordunun təcili olaraq Urmiya üzərinə hərəkətə keçməsinə əmr etmişdir. Ənvər paşa, eyni zamanda digər bir bölüyün də İrəvan-Culfa üzərinə hərəkətə keçməsinə və Cənubi Qafqaz hökumətindən izin gəlməsini gözləmədən Təbriz xəttinin işğal edilməsini xüsusilə tələb etmişdir. VI ordu tərəfindən Rayat və Üşnü istiqamətində Urmiyaya doğru hərbi yürüş hazırlanarkən aysor patriki Marşimon VI tümən komandanlığına bir məktub göndərərək Osmanlı dövlətinə bağlı olduqlarını bildirmiş və ruslar tərəfindən aldadılıqlarını söyləyərək aman diləmiş, lakin qısa müddətdən sonra Osmanlı qüvvələrinə yenidən hücum etmişdir. IV nizami ordu iyunun 18-də Dilmanı ələ keçirmişdir. Dilman və Salmasın Osmanlı qüvvələrinin köməyi ilə ermənilərdən azad olunandan dərhal sonra Qafqaz cəbhəsindən Andronikin tabeliyindəki erməni qüvvələri Culfa istiqamətdən Araz çayını keçib, Xoy üzərindən güneyə doğru irəliləməyə başlamışdır. Ermənilərin niyyəti Təbriz bölgəsinə qədər irəliləyən ingilis qüvvələri ilə birləşərək Osmanlı döyüşçülərini məğlub etmək və Qafqaz cəbhəsinə geri dönmək idi. Lakin Osmanlı qüvvələri ermənilərin ingilislərlə birləşməsinə aman verməmiş, onları məğlub edərək Araz çayının quzeyinə doğru geri çəkilməyə məcbur etmişdir.

Pavədə olan hərbi komandanlıqdan 1918-ci il 3 iyun tarixli VI ordu komandanlığına gələn teleqrama görə, Osmanlı dövlətinə məxsus hərbi hissələrin Təbrizə doğru istiqamət alması ilə ingilis və fransız konsulları şəhəri tərk etmiş, Təbrizdəki ermənilər də qaçmağa başlamışlar. Osmanlı qoşunları qısa vaxt ərzində Təbrizi ingilislərdən öncə ələ keçirmiş, daha sonra Miyanə, Dəymədaş, Qaraçam, Türkmənçay mövqelərində ingilislərə ağır zərbələr endirərək, nəticədə onları cənub-şərq istiqamətində geri çəkilməyə məcbur etmişdir.

Ümumiyyətlə, Urmiya, Salmas, Xoy, Maku, Dilməqan şəhərlərində və onların ətrafın-

dakı kəndlərdə Azərbaycan türklərinin qətlə yetirildiyi vaxt Osmanlı ordusu soydaşlarına yardıma gəlmiş, Xoy şəhərinə çatan türk ordusu oradan Salmasa doğru hərəkət etmişdir. Bir neçə gün davam edən döyüşlərdən sonra erməni ordusu darmadağın edildiyindən qaçmağa başladı (8).

Güneyli tarixçi Tohid Məlikzadə Dilməqanı “Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsində” adlı kitabında Osmanlı ordusunun hərbi yardımını belə təsvir edir: “Çox çəkmədən Osmanlı ordu hissələri Xoya daxil olub yerli əhalinin yardımıyla, ilk növbədə, Salmasdan gələn qaçqınların acınacaqlı durumunun yaxşılaşdırılması işi ilə məşğul oldular. Xoya pənah gətirmiş 40 min Salmas qaçqınından yalnız on min nəfəri sağ qalmışdır. Osmanlı qüvvələrinin gəlməsindən xəbər tutan ermənilər təşviş içində əl-ayağa düşdülər. Onlar etdikləri iyrenc cinayətlərin aqibətindən qorxaraq qaçmağa hazırlaşdılar. Lakin bu qədər cinayət törətməklə Salması tərk etmək o qədər də asan iş deyildir. Bundan başqa, ermənilər və assurilər burada ev-eşik və bağ evlərinə sahib olmuşdular. Bunlardan da vaz keçmək onlar üçün çox çətin idi. Osmanlı əsgərlərinin yardıma gəlməsi xəbərini eşidən Salmas sakinləri öz xilaskar havadarlarının gəlişi üçün sevinclərindən ağlayırdılar. Onlar bir tərəfdən, yuxuda belə görmədikləri bir arzusunun gerçəkləşməsindən, yəni ermənilərin təşviş içində qaçmağa can atmasından sevinir, digər tərəfdən isə qaçmaqda olan ermənilərin son qırığına əl atmasından qorxurdular. Beləliklə, altıncı diviziyadan olan Osmanlı əsgərləri Türkiyədəki istiqlal müharibəsinə və daxili problemlərə baxmayaraq, Salmas və Urmiyanı düşməndən azad etmək üçün qardaşlarının imdadına yetişdilər. İyun ayının ortalarında osmanlılar Salmasa yaxınlaşıb, ikigünlük döyüşdən sonra şəhərə daxil oldular. Salmas sakinləri Osmanlı əsgərlərini qarşılamağa gəlir, onların qabağında mal və qoyun kəsirdilər. Yerli sakinlər öz başlarına gələn bir neçə aylıq müsibətlərdən danışıq, onlara öz təşəkkürlərini bildirirdilər” (5, s. 5).

Həmin dövrdə Urmiyada baş vermiş tarixi olayların yaxından şahidi olmuş soydaşımız

Əli Dehqan, Osmanlı ordusunun hərbi köməyi haqqında yazır: “İyunun 23-cü və 24-cü günü Urmiyanın dörd ağaqlığına (**ağac**–qədim və orta əsrlərdə istifadə olunmuş uzunluq ölçü vahididir. Bir ağac təxminən 6-7 kilometrə bərabər olmuşdur – *red.*) qədər gəlib çatmış Osmanlı ordusu Andronikin Xoyu mühasirədə saxlaması xəbərini eşitdikdən sonra dərhal şəhər əhalisinə yardım göstərmək üçün geri qayıtdı. Andronik Xoya çatdıqdan sonra şəhəri mühasirəyə almışdır. Amma Xoy əhalisi düşmən qarşısında möhkəm dayanmış, ermənilərin hər bir hücumuna müqavimət göstərirdi. Yerli sakinlər osmanlıların gəlişinə qədər bir neçə gün erməniləri şəhərin çölündə süründürdülər. Nəhayət, Osmanlı əsgərləri Salmas istiqamətindən gəlib erməni quldurlarını top atəsinə tutdu. Nəticədə düşmən qüvvələrinin çoxu həlak oldu, qalanları isə qaçıb aradan çıxdı. Beləliklə, Xoy şəhəri erməni hücumlarından xilas oldu”.

Digər güneyli tədqiqatçı Məhəmməd Əmin Riyahinin “Xoy tarixi” adlı kitabında hadisə belə qələmə alınıb: “Günortadan bir az keçirdi. Döyüşçülərdən biri durbinlə cənub tərəfindəki vəziyyətə nəzarət edirdi. Birdən-birə Qəzənfər dağının arxasından göyə qalxan qırmızı tüstünü görəndə kimi bu haqda türk əsgərinə (şəhərdə qalan və Xoy əhalisi ilə birgə döyüşən yaralı Osmanlı əsgəri nəzərdə tutulur – *red.*) xəbər verdi. Osmanlı əsgəri bu xəbəri eşidən kimi sevinərək bildirdi ki, bu tüstü İslam ordusu toplarının tüstüsüdür. Nəhayət ki, gəlib çatdılar. Allaha şükür, qurtardıq. Bir az keçmədən topların səsi eşidilməyə başladı. Osmanlı ordusu ilə ermənilər arasında şiddətli bir müharibə başlandı. ...Qardaş türklərin topxanası erməni qüvvələrinin mövqeyini kəskin atəşə tutdu. Ağır və ardıcıl atəş nəticəsində qısa zamanda ermənilər müqaviməti zəiflədib qaçmaq məcburiyyətində qaldılar. Şəhərin müdafiəçiləri bürclərin başından sevinc və həyəcan hissləri ilə Osmanlı ordusunun qələbəsinə baxırdılar. Qəzənfər və Qullabi dağları tamamilə Osmanlı ordusunun əlinə keçmişdi. Ermənilər geri çəkildilər. Döyüşlər isə şəhər divarlarının arxasında davam edirdi. Günün batmasına bir saat qalmış Osmanlı ordusu Təzəkəndə çatdı. Top-

ların Səidabada doğru atəşi isə hələ davam edirdi. Beləliklə, qardaş türklər həmin gecəni şəhərin xaricində qalıb, səhər havalar işıqlanana kimi Culfaya qədər ermənilərin izinə düşdülər. Qaçmaqda olan ermənilər Araz çayını keçdikdən sonra arxalarındakı Culfa körpüsünü də yandırdılar”. Həmin vaxt baş verən hadisələr haqqında Əli Dehqan belə yazmışdır: “Qeyrətli Xoy əhalisinin həmin çətin günlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıq təqdirəlayiqdir. Şəhərin düşmən əlinə düşməməsi üçün böyükdən kiçiyə qədər hamı döyüş meydanında qalıb vuruşmaq və bu yolda ölmək qərarına gəldi. Qəhrəman Xoy əhalisinin həmin ağır günlərdə vəhşi düşmən qarşısında göstərdiyi misilsiz müqavimət səhnələri insanda böyük qürur hissi oyadır”. Həmin hadisələrdə şəhəri ermənilərdən müdafiə edənlər arasında öz qəhrəmanlığıyla yaddaşlarda qalan igid soydaşlarımız var. Onlardan Höccətülislam Şeyx Fəzlullah, Ağa İbrahim, Həsənəlixan Mirpəncə, Hacı Xəlil Makui və b. adını çəkmək olar. Xoy əhalisinin Andronikin qoşunlarına qarşı qəhrəmancasına apardıqları mübarizə Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrindən biri sayılır. Bu məğlubiyət ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyasını gerçəkləşdirmək ümidlərini puça çıxardı. Beləliklə, erməni qüvvələrinin qalan hissəsi mən bir əzab-əziyyətlə özlərini İrəvana çatdırdılar. Əhəlinin və Osmanlı qoşunlarının fədakarlığı nəticəsində ermənilərin Xoy şəhərini ələ keçirməsinin qarşısı beləcə alındı (4, s.7).

Birinci Dünya müharibəsinin Cənubi Azərbaycanda yaratdığı mürəkkəb şərait və qarışıqlıqdan istifadə edən erməni silahlı dəstələri aysorlarla birlikdə Xoy, Salmas, Soyuqbulaq və bu şəhərlərin ətraf kəndlərinə hücum edərək, bazar və evləri çapıb-talamış, günahsız və silahsız Azərbaycan türklərini böyükdən-kiçiyə görünməyən vəhşiliklə qırmışdılar. Belə qırğınlar Urmiyada xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Yalnız türk ordu hissələrinin həmin bölgəyə daxil olması buradakı kəndlərin, Urmiya və b. şəhərlərin əhalisinin kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsinin qarşısını almışdır. Lakin türk qoşunları bu yerlərdən getdikdən sonra Cənubi Azərbaycanın Türkiyə və İraqa

həmsərhəd bölgələrində erməni, aysor və kürdlər azərbaycanlıları yenidən qırmağa başlamışdılar. Bu qırğınlar bolşevik hökuməti tərəfindən

rus hərbi hissələrinin çox pərakəndə şəkildə 1918-ci ilin əvvəlində İrandan çıxarıldığı vaxt çox dramatik və faciəli şəkil almışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər), Bakı: "Nurlan", 2007
2. Abışov V. Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlıların soyqırımı, "Xalq qəzeti", 31 aprel 2007
3. Cəfərli R. Urmiyada erməni terroru, "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 22 oktyabr 2009, №192, s. 11
4. Cəfərli R. Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı erməni terroru. "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 22 oktyabr, 30 oktyabr, 4 noyabr 2009, № 192, 198, 201
5. Cəfərli R. Salmasda erməni terroru, "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 30 oktyabr 2009, №198, s. 5
6. Əroğul Ə. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədi, tarixi publisistika), Bakı: "Təknur", 2009
7. Qazıyev Y. Erməni məsələsi: yalanlar və gerçəkliklər, Bakı: "Nurlan", 2009
8. Nəcəfli G. Cənubi Azərbaycanda erməni terroru, http://1905.az/cənubi_azerbaycan.
9. Mustafa N. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar: mərhələləri və nəticələri, "Dədə Qorqud" qəzeti, 15 sentyabr 2003
10. "Təcəddüd qəzeti", 17 fevral–2 mart 1918
11. İLTER E. Ermeni ve rus mezalimi (1914–1916), Ankara, 1996
12. Yıldırım H. Türk-ermeni ilişkilerinde ermenilerden itiraflar, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000
13. Sarıahmetoğlu N. Azeri-ermeni ilişkileri (1905–1920), Ankara, TTK Yayınları, 2006

Açar sözlər:

Cənubi Azərbaycan, Azərbaycan türklərinin soyqırımı, erməni vəhşilikləri, Osmanlı dövlətinin hərbi yardımı

Ключевые слова:

Южный Азербайджан, геноцид азербайджанских турков, армянские зверства, военная помощь Османского государства

Key words:

South Azerbaijan, the genocide of Azerbaijani Turks, Armenian atrocities, military aid of the Ottoman state

Иса Арслан
Исторический факультет Бакинского Государственного Университета
преподаватель кафедры истории тюркских стран,
доктор философии по истории

**Геноцид против тюрко-мусульманского населения в Южном Азербайджане и
помощь Османского государства (1917-1918 г.)**

Резюме

Вследствие геноцида против азербайджанцев, совершенного армянами, который продолжался два столетия, сотни населенных пунктов были разрушены до основания, тысячи азербайджанцев были зверски убиты. В результате последовательной этнической чистки, геноцида и агрессии, проведенной Арменией против Азербайджана в течение длительного периода, тысячи людей лишились своих домов и земель. С целью проведения политики геноцида, армяне, которые не имели своего собственного государства до XX века, использовали имперскую политику России с целью создания “Великой Армении”. Все трагедии Азербайджана, которые имели место в XIX-XX веках, сопровождались захватом его исторических земель и составляли отдельные этапы продуманной, планомерно реализованной политики геноцида армян против азербайджанцев. Эта политика геноцида против азербайджанцев была проведена армянами не только в северных регионах Азербайджана, но и на территории Южного Азербайджана, в результате чего были убиты тысячи азербайджанских тюрков.

ISA Arslan
Historical faculty of Baku State University
Lecturer of Department of the History of Turkish Countries
PhD in history

**The genocide against the Turkish Muslims in
South Azerbaijan and support of the Ottoman state (1917-1918)**

Summary

As a result of two-century genocide against Azerbaijanis committed by Armenians hundreds of settlements were ruined and thousands of Azerbaijanis were brutally killed. Following the consistent ethnic cleansing, genocide and aggression carried out by Armenia against Azerbaijan for a long period, thousands of people lost their homes and lands. The Armenians, who hadn't had their own state before the XX century, used Russian imperial policy to carry out a policy of genocide and create “Great Armenia”. All the tragedies of Azerbaijan happened in the XIX-XX centuries were accompanied by occupation of its historical lands and was result of planned policy of genocide implemented by Armenians against Azerbaijanis. This policy of genocide was carried out not only in the northern regions of Azerbaijan, but also in the territory of South Azerbaijan and resulted in murder of thousands of Azerbaijani Turks.